

Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με «φύλο»

ΜΑΡΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ

ΣΥΧΝΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΟΤΙ Η εξέλιξη της τεχνολογίας, αργά ή γρήγορα, θα οδηγήσει στην κατάργηση της διάκρισης των εργασιών σε «γυναικείες» και «ανδρικές». Τα νέα αυτόματα μηχανήματα παραγωγής που κινούνται ηλεκτρονικά δεν απαιτούν μυϊκή δύναμη από τους εργαζομένους, οι σκληρές χειρωνακτικές δουλειές τείνουν να εκλείψουν, τα τυποποιημένα πλέον καθήκοντα μπορούν να εκτελεστούν το ίδιο καλά και από τα δύο φύλα.

Παρ' όλα αυτά όμως, η απανταχού εισαγωγή στοιχείων σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές (Η.Υ.) γίνεται από γυναίκες, ενώ ο σχεδιασμός του τεχνολογικού εξοπλισμού και η ανάλυση των πληροφορικών συστημάτων γίνονται από άνδρες. Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στα τυπογραφεία είχε ως αποτέλεσμα να αντικατασταθούν οι τυπογράφοι (αποκλειστικά άνδρες), από τις φωτοσυνθέτριες (αποκλειστικά γυναίκες) σε ελάχιστο χρόνο και μάλιστα παρά την οργανωμένη αντίδραση των παντοδύναμων συνδικάτων Τύπου. Ακόμα, οι κυριότερες δουλειές γραφείου, οι γραμματείς και οι δακτυλογράφοι, παρέμειναν αυστηρά «γυναικείες» παρά την ευρύτατη εισαγωγή των ηλεκτρονικών συστημάτων επεξεργασίας κειμένων και αρχειοθέτησης εγγράφων.

Γιατί όμως, παρά τις προσδοκίες πολλών και τους ευσεβείς πόθους περισσότερων, ο κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων αντί να αμβλύνεται αντίθετα φαίνεται να οξύνεται; Ποιος είναι ο ρόλος της τεχνολογίας σε αυτόν τον καταμερισμό εργασίας και πώς συνδέεται αυτός με τη γενικότερη θέση των γυναικών στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες;

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα δεν μπορεί παρά να δοθεί υπό το φως, αφ' ενός, της συζήτησης για τη σχέση της τεχνολογίας με την ανθρώπινη εργασία, που αναπτύχθηκε από τη σύγχρονη κοινωνιολογία της εργασίας, αφ' ετέρου της συζήτησης για την κοινωνική συγκρότηση των φύλων στα πλαίσια ενός συστήματος εξουσιαστικών σχέσεων, που αναπτύχθηκε από τον πρόσφατο φεμινιστικό προβληματισμό.

Ερωτήματα όπως τι είναι η τεχνολογία, ποιος ο ρόλος της στην εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού, για ποιους σκοπούς σχεδιάζεται, ποιους εξυπηρετεί, και

από ποιους παράγοντες εξαρτάται η χρήση της για το «καλό» ή για το «κακό» της ανθρωπότητας, έχουν κατά καιρούς απασχολήσει επιστήμονες, εργαζομένους, επιχειρήσεις, αλλά και διανοητές και πολιτικούς. Έχουν υποστηριχθεί τόσες διαφορετικές απόψεις όσες είναι και οι διαφορετικές προσεγγίσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού. Ειδικότερα όσον αφορά τη χρήση της τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, οι απόψεις αυτές καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα: από την άποψη ότι η τεχνολογία αποτελεί ένα θαυματουργό εργαλείο στα χέρια του ανθρώπου, τον απαλλάσσει από μονότονες και κουραστικές δουλειές, ενώ του προσφέρει περισσότερο ελεύθερο χρόνο για να ασχοληθεί με τις τέχνες και τον πολιτισμό, μέχρι την άποψη ότι η τεχνολογία λειτουργεί ως ένα ακόμα μέσο για την αλλοτρίωση των εργαζομένων, υποτάσσει την εργατική τους δύναμη στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου, περιορίζει τις ατομικές ελευθερίες και υποβαθμίζει την ποιότητα ζωής.¹ Αντίθετα με την ντετερμινιστική αυτή θεώρηση της τεχνολογίας, έχει αναπτυχθεί και υιοθετηθεί σε εμπειρικές έρευνες η προβληματική ότι η σχέση της τεχνολογίας με την ανθρώπινη εργασία είναι κοινωνικά προσδιορισμένη. Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις της στην ανθρώπινη εργασία δεν καθορίζονται από τη φύση της τεχνολογίας όπως η άποψη ότι η μια ανακάλυψη δείχνει τον δρόμο για την επόμενη, ή από τη φύση του ανθρώπου όπως η άποψη ότι το ανθρώπινο γένος έχει έμφυτη τάση προς την πρόοδο και τις τεχνικές ανακαλύψεις. Η τεχνολογία, αντίθετα, αντιμετωπίζεται ως ένα κοινωνικό προϊόν που σχεδιάζεται, κατασκευάζεται και εφαρμόζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Το είδος, η μορφή και η χρήση της είναι αποτέλεσμα κοινωνικών επιλογών, που γίνονται σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Έτσι, οι επιπτώσεις της τεχνολογίας στην εργασία και το περιεχόμενο της ανθρώπινης εργασίας καθορίζονται από τον τρόπο που ενσωματώνονται σ' αυτήν (και αναπαράγονται από αυτήν) οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, τόσο κατά το σχεδιασμό της όσο και κατά την εφαρμογή της.²

Στο άρθρο αυτό θα μας απασχολήσει μόνο μια μορφή τεχνολογίας, η πληροφο-

Τεχνολογία και κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας

Ο πολιτισμός μας έχει καθοριστεί, σε μεγάλο βαθμό, από την εξέλιξη της τεχνολογίας που χρησιμοποιήσαν οι άνθρωποι

ρική τεχνολογία, που εφαρμόστηκε ευρύτατα στην παραγωγική διαδικασία τα τελευταία 15 χρόνια. Αυτό δεν σημαίνει ότι άλλα είδη τεχνολογιών, που δεν έχουν άμεση σχέση με την ανθρώπινη εργασία, δεν θα άξιζε να μελετηθούν ως προς τις επιπτώσεις τους στην κοινωνική συγκρότηση των φύλων και στην άσκηση εξουσίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες. Για παράδειγμα, ο έλεγχος της τεχνολογίας αναπαραγωγής παρέχει, σε όσους τον ασκούν, την εξουσία πάνω στα σώματα και τη σεξουαλικότητα των ανθρώπων, όπως άλλωστε και η στρατιωτική τεχνολογία δίνει τη δυνατότητα σε μερικές κοινωνικές ομάδες να περιορίζουν και να καταστέλλουν τις φυσικές μετακινήσεις και τις συλλογικές εκφράσεις των υπόλοιπων ομάδων. Στις κοινωνίες που ζούμε, η ταύτιση των γυναικολόγων, των στρατιωτικών και των αστυνομικών με το ανδρικό φύλο δείχνει ακριβώς ποια κοινωνική ομάδα ελέγχει τις τεχνολογίες αυτές.³ Πιο συγκεκριμένα θα μας απασχολήσει η αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία που εφαρμόζεται στην εργασιακή διαδικασία και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Θα εξετάσουμε πώς η κατεύθυνση στην οποία αναπτύχθηκε και εφαρμόστηκε η τεχνολογία σχετίζεται άμεσα με κοινωνικές σχέσεις και προτεραιότητες που είναι άσχετες με την παραγωγική διαδικασία. Η δημιουργία από την πληροφορική «γυναικείων» και «ανδρικών» θέσεων εργασίας είναι πολύ ουσιαστική για να είναι τυχαία.

για να κατασκευάσουν τα αγαθά και τα εργαλεία με τα οποία παράγουν αυτά τα αγαθά. Ο χαλκός, ο σίδηρος, ο τροχός, ο ατμός, ο ηλεκτρισμός, η ηλεκτρονική τεχνολογία, σημαδεύουν και χαρακτηρίζουν ολόκληρες εποχές, ταυτίζονται με συστήματα παραγωγής και κοινωνικούς σχηματισμούς, ενώ καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή που πήρε η ανθρώπινη εργασία καθώς και τις συνθήκες και τον τρόπο οργάνωσής της.

Μεγάλο μέρος του αγώνα για την κατάκτηση της εξουσίας από άτομα ή κοινωνικές ομάδες στηρίχτηκε πάνω στον έλεγχο της εργασίας άλλων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων. Η κατοχή των εργαλείων και των τεχνικών γνώσεων που απαιτούνται για την κατασκευή των αγαθών πρόσφερε στους κατόχους κοινωνική υπεροχή, αλλά και τη δυνατότητα να καθορίσουν την κατεύθυνση της εξέλιξης της τεχνολογίας. Στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας, έχει αναλυθεί διεξοδικά ο τρόπος με τον οποίο η τεχνολογία σχεδιάστηκε και εφαρμόζεται προς όφελος του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της εκβιομηχάνισης. Έχει επίσης γίνει τεράστια συζήτηση για τη συνεχιζόμενη με την πληροφορική τεχνολογία υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.⁴ Ελάχιστα όμως έχει απασχολήσει ο τρόπος που η τεχνολογία έχει λειτουργήσει προς όφελος των ανδρών, ως κοινωνικής κατηγορίας, και, πώς αυτοί τη χρησιμοποιούν για να ενδραιώσουν και να ενισχύσουν τη θέση

τους στην κοινωνική ιεραρχία του φύλου.⁵

Σε όλη τη διάρκεια του καπιταλισμού, οι αντιστάσεις των εργαζομένων απέναντι στην υποκατάσταση της εργατικής τους δύναμης από τα μηχανήματα συνδύαστηκε με τον αποκλεισμό των γυναικών από την παραγωγή και τον περιορισμό τους στο σπίτι. Όσο τα μηχανήματα ενσωμάτωναν τις γνώσεις και τις επιδεξιότητες των άμεσων παραγωγών και στερούσαν από τους εργαζόμενους τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, τόσο εκείνοι ενίσχυαν την κοινωνική θέση τους με τον αποκλεισμό των γυναικών από τις τεχνικές γνώσεις και την τεχνολογία. Ο αποκλεισμός αυτός, αφ' ενός, άφηνε στους άνδρες ελεύθερο το πεδίο στο χώρο της παραγωγής (που διαχωριζόταν σταδιακά από το χώρο του σπιτιού), αφ' ετέρου, τους έδινε τη δυνατότητα να απολαμβάνουν τις προσωπικές υπηρεσίες των γυναικών στο σπίτι. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συγκρότηση των ισχυρών συνδικάτων, τα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης, στηρίχτηκε και στον αποκλεισμό των γυναικών.⁶

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το διαχωρισμό των εργασιών σε *ιεραρχικά δομημένες ειδικότητες*. Το γεγονός αυτό δεν είναι μια φυσική συνέπεια της τεχνολογίας αλλά μια κοινωνική διαδικασία, που συνδέεται με τα κοινωνικά συστήματα εξουσίας και τους τρόπους παραγωγής. Η κατάταξη των εργασιών σε «ειδικότητες» και «επαγγέλματα» που απολαμβάνουν διαφορετικό κοινωνικό κύρος και αποδοχές και γίνονται με διαφορετικές συνθήκες και όρους εργασίας, στην πράξη εξυπηρετεί την κατάταξη των ανθρώπων σε κοινωνικές ομάδες με διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Η προνομιακή σχέση των ανδρών με την τεχνολογία δεν είναι μια φυσική σχέση (που στηρίζεται σε κάποιες βιολογικά ιδιαίτερες ικανότητες) αλλά μια σχέση κοινωνική, που αναπτύχθηκε έτσι ώστε να παγιώσει έναν καταμερισμό εργασίας που θέτει την εργασία των γυναικών στη διάθεση και τον άμεσο έλεγχο των ανδρών. Σχεδόν όλες οι πρόσφατες σχετικές έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι εκάστοτε νέες τεχνολογίες σχεδιάζονται από άνδρες. Άνδρες είναι οι χειριστές των νέων μηχανημάτων και εφαρμογών (π.χ. υφαντικές μηχανές στην κλωστοϋφαντουργία, γραφομηχανή στα γραφεία κ.λπ.), για όσο διάστημα η εργασία αυτή περιορίζεται σε ένα μικρό αριθμό θέσεων εργασίας, απαιτεί περίπλοκους χειρισμούς και βρίσκεται ψηλά στην επαγγελματική ιεραρχία. Στη συνέχεια, όταν η εφαρμογή της τεχνολογίας απλοποιείται και μαζικοποιείται, ο χειρισμός περιέρχεται στις γυναίκες, ενώ ο έλεγχος της λειτουργίας και ο σχεδιασμός

της εξέλιξης της παραμένει στην αρμοδιότητα των ανδρών.⁷

Η διαδικασία ταύτισης των ανδρών με τις τεχνικές γνώσεις και επιδεξιότητες ενισχύεται και νομιμοποιείται και από την ιδεολογία του φύλου, που συνδέει την αρρενωπότητα με τη μηχανή, τη μυϊκή δύναμη, τη δύσκολη και βρώμικη δουλειά, τη σύνθετη κατασκευή, τη σταθερή παρουσία σε ένα συγκεκριμένο χώρο και για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, τη συγκέντρωση της προσοχής σε ένα αντικείμενο, την αναλυτική και ορθολογιστική σκέψη. Σύμφωνα με αυτή την ιδεολογία, οι γυναίκες αδυνατούν να γίνουν σωστές τεχνικοί, γιατί είναι σωματικά και ψυχικά εύθραυστες, δεν αντέχουν στις σκληρές συνθήκες δουλειάς που επιβάλλει η μηχανή. Είναι αφηρημένες, ελάχιστα υπεύθυνες, δεν καταλαβαίνουν τους περίπλοκους μηχανισμούς και διασπούν την προσοχή τους σε άλλες προτεραιότητες. Η αρρενωπότητα είναι ίδιον της γνώσης, της σκέψης και των προϊόντων τους όπως τεχνολογία και ο πολιτισμός, ενώ η θηλυκότητα χαρακτηρίζει τις αισθήσεις και τα αισθήματα, ταυτίζεται με τη φύση, τη γη και το ανθρώπινο σώμα, που παράγουν καρπούς και ανθρώπους.⁸

Η πληροφορική στις υπηρεσίες: νέα τεχνολογία, νέες ειδικότητες

Αν μερικές βιολογικές διαφορές, όπως η μυϊκή δύναμη και η αναπαραγωγική λειτουργία, ήταν η κύρια αιτία του διαχωρισμού των εργασιών ανάμεσα στα φύλα, τότε η αυτοματοποίηση της παραγωγής, ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή της ηλεκτρονικής τεχνολογίας θα έπρεπε να σημάνει την άρση ή τουλάχιστον τον περιορισμό του. Ο συνεχιζόμενος όμως και συχνά αυξανόμενος διαχωρισμός των ειδικοτήτων σε «γυναίκες» και «ανδρικές», υποδεικνύει ότι η πραγματική σημασία των βιολογικών διαφορών είναι μηδαμινή, μπροστά σε άλλες διαφορές που προσδιορίζουν κοινωνικά τα φύλα. Παράγοντες όπως η επαγγελματική ιεραρχία, η κοινωνική υπεροχή και ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας, που συνδέονται άμεσα με την κοινωνική αξιολόγηση των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων, φαίνεται να είναι σημαντικότεροι στο διαχωρισμό αυτό.

Η πληροφορική τεχνολογία είναι ίσως η τεχνολογία που απασχόλησε περισσότερο τη σύγχρονη συζήτηση γύρω από την εργασιακή διαδικασία, γιατί αποτέλεσε πραγματική επανάσταση στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας. Η εκμηχάνιση της παραγωγής, που στήριξε τη βιομηχανική ανάπτυξη σε όλη τη μακρά

πορεία της από τον 19ο αιώνα, είχε πολύ μικρή επίδραση στον τομέα των υπηρεσιών. Η φύση του «προϊόντος» του τομέα αυτού αλλά και οι οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες της εποχής, δεν ευνόησαν τη χρησιμοποίηση μηχανημάτων στις υπηρεσίες που θα υποκαθιστού-

σαν τη ζωντανή εργασία. Για παράδειγμα, οι επεξεργαστές κειμένων αποτελούν την πρώτη σοβαρή προσπάθεια εξορθολογισμού των εργασιών γραφείου μετά την εμφάνιση της γραφομηχανής στο τέλος του περασμένου αιώνα στην Αγγλία.⁹ Η ευρύτατη εφαρμογή της πληροφορικής στον τομέα των υπηρεσιών από τη δεκαετία του '60, προκάλεσε τεράστιες αλλαγές στο μέγεθος της απασχόλησης, στην οργάνωση, στο περιεχόμενο και στις συνθήκες της εργασίας.

Στις υπηρεσίες, η πληροφορική τεχνολογία χρησιμοποιήθηκε με τρεις τρόπους: (α) Ως τεχνολογία παραγωγής για την επεξεργασία των πληροφοριών, με αποτέλεσμα να υποβαθμίσει την ανθρώπινη εργασία στερώντας την από ένα μεγάλο μέρος διανοητικών καθηκόντων. (β) Ως τεχνολογία οργάνωσης με στόχο να μεγιστοποιήσει τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας τόσο ως προς το χρόνο (συντονισμός των εργασιών σε τέτοιο βαθμό ώστε να ολοκληρώνονται σε ελάχιστο χρόνο) όσο και ως προς το χώρο (γεωγραφική συγκέντρωση/αποκέντρωση της εργασίας ανάλογα με τις απαιτήσεις της αγοράς).¹⁰ (γ) Ως νέα υπηρεσία για να διευρύνει τον κύκλο εργασιών της επίχειρσης με την αύξηση των προσφερομένων υπηρεσιών.¹¹

Ως προς την οργάνωση του τμήματος της εργασίας που συνεχίζει να εκτελείται από τον άνθρωπο, και οι τρεις χρήσεις της πληροφορικής τεχνολογίας λειτούργησαν προς την ίδια κατεύθυνση: τη δη-

μιουργία δύο πόλων γύρω από τους οποίους συγκεντρώθηκαν οι νέες ειδικότητες. Στον ένα συγκεντρώθηκε ένας μικρός αριθμός θέσεων εργασίας που σχετίζονται άμεσα με την πληροφορική τεχνολογία. Είναι οι επιστήμονες της πληροφορικής που αναλύουν την εργασιακή διαδι-

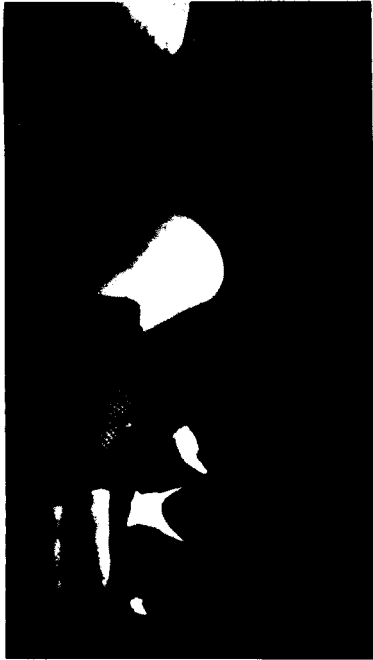
κασία, προγραμματίζουν τους Η.Υ. και ελέγχουν τη λειτουργία τους. Στον άλλο πόλο, συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός θέσεων εργασίας που αναλαμβάνουν την τροφοδότηση και τον χειρισμό των Η.Υ. κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους. Σημαντικό χαρακτηριστικό των θέσεων εργασίας σε αυτούς τους δύο πόλους είναι ο έντονος διαχωρισμός τους ως προς το φύλο των ατόμων που τις καταλαμβάνουν. Θα εξετάσουμε σε συντομία, γι' αυτό και σχηματικά, τις πιο χαρακτηριστικές θέσεις εργασίας στους δύο πόλους, έτσι όπως παρουσιάζονται στις μεγάλες επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και ιδιαίτερα στις τράπεζες.¹²

1. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής είναι γένους αρσενικού

Οποιοδήποτε στόχο και αν έχει η εφαρμογή της πληροφορικής, το βασικό εργαλείο της είναι ο Η.Υ. Σ' αυτόν ανατίθεται η υποκατάσταση τμημάτων ή/και ο συντονισμός της εργασιακής διαδικασίας. Αποτελεί για την κοινή γνώμη την «κατ' εξοχήν» σύγχρονη μηχανή, που όχι μόνο «εκτελεί» αλλά και «σκέπτεται». Είναι χαρακτηριστική η συχνή αναφορά σ' αυτόν ως «ηλεκτρονικό εγκέφαλο». Από το σχεδιασμό του πρώτου Η.Υ. για στρατιωτικούς σκοπούς στην Αμερική, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μέχρι τον προγραμματισμό των προσωπικών υπολογιστών μας, οι Η.Υ. παραμένουν κυρίως στην αρμοδιότητα των ανδρών.

σίες. Είναι θέσεις που ανταποκρίνονται στο ανδρικό πρότυπο εργασίας, όπου η προτεραιότητα στην επαγγελματική σταδιοδρομία είναι αναμφισβήτητη ενώ άλλες υποχρεώσεις, όπως το σπίτι, τα παιδιά παραμερίζονται συστηματικά.

Στην Ελληνική Εταιρεία Επιστημών

Τα καθήκοντα των επιστημόνων της πληροφορικής (αναλυτών και προγραμματιστών) είναι διανοητικά, απαιτούν αναλυτική σκέψη, πολλές τεχνικές γνώσεις και μια ολοκληρωμένη εικόνα της λειτουργίας της επιχείρησης. Μεγάλο μέρος της οργάνωσης της εργασίας ολόκληρης της επιχείρησης και του τρόπου ελέγχου της αποφασίζεται σε αυτές τις θέσεις. Οι εργαζόμενοι πρέπει να βρίσκονται σε στενή συνεργασία μεταξύ τους και με τη διεύθυνση της επιχείρησης, ενώ έχουν μεγάλα περιθώρια ανάληψης πρωτοβουλιών και υπευθυνότητων. Όπως είναι φυσικό, τα παραπάνω καθήκοντα προσφέρουν υψηλές αποδοχές, μεγάλο κοινωνικό κύρος και προοπτικές εξέλιξης. Απαραίτητη είναι ακόμα η αφοσίωση στο επάγγελμα και η συχνά έκτακτη εργασία εκτός του κανονικού ωραρίου. Οι επιστήμονες της πληροφορικής έχουν επίσης μεγάλη διαπραγματευτική δύναμη. Η λειτουργία της επιχείρησης εξαρτάται άμεσα από τις εξειδικευμένες γνώσεις τους και από τη συνεχή διαθεσιμότητα να αντιμετωπίσουν έγκαιρα τυχόν βλάβες και προβλήματα. Όμως, η διαπραγματευτική αυτή δύναμη περιορίζεται από την εξάρτηση των εργαζομένων από τον τεχνολογικό εξοπλισμό της επιχείρησης στον οποίο έχουν εξειδικευτεί.¹³

Όπως είναι αυτονόητο οι θέσεις αυτές εργασίας «ταιριάζουν» περισσότερο σε άτομα με μεγάλη επαγγελματική συνείδηση, και εμπειρία στις συνεργασίες, στις πρωτοβουλίες και στις διανοητικές εργα-

της Πληροφορικής μόνο το 14% των μελών είναι γυναίκες. Μόνο πρόσφατα άρχισαν να τοποθετούνται γυναίκες στην ανάλυση και τον προγραμματισμό των μεγάλων ελληνικών επιχειρήσεων και οργανισμών. Το 1987, στον ελληνικό δημόσιο τομέα το 27% ήταν γυναίκες.¹⁴ Στις τράπεζες τα ποσοστά ποικίλλουν σήμερα από 10% (Εμπορική) μέχρι 30% (Ιονική). Αυτό έχει σχέση τόσο με τη σταδιακή υποβάθμιση της ειδικότητας των προγραμματιστών, αφού πολλά προγράμματα αγοράζονται έτοιμα από τις μεγάλες εταιρείες κατασκευής Η.Υ., όσο και με τη διεύρυνση της εσωτερικής ιεραρχίας μέσα στον κλάδο. Για παράδειγμα, το 48% των αναλυτών και προγραμματιστών της Ιονικής βρίσκονται στη θέση του Βοηθού Προγραμματιστή, που είναι η 5η από τις 7 κλίμακες της ιεραρχίας του κλάδου.¹⁵

2. Η πληκτρολόγηση όμως... είναι γένους θηλυκού

Στον άλλο πόλο συγκέντρωσης των νέων θέσεων εργασίας εκτελούνται μια σειρά από εργασίες «επικοινωνίας» με τον Η.Υ., των οποίων το περιεχόμενο εξελίσσεται μαζί με την τεχνολογία. Θα εξετάσουμε τις νέες θέσεις εργασίας έτσι όπως σχηματίστηκαν στη διάρκεια δύο φάσεων: τη φάση του *κατακερματισμού της εργασιακής διαδικασίας*, με στόχο την υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας από τον Η.Υ., και τη φάση της *ολοκλήρωσης της εργασιακής διαδικασίας σε ενιαίο*

χρόνο και χώρο. Η πρώτη δημιουργήσε τις θέσεις *εισαγωγής στοιχείων* και η δεύτερη τις θέσεις *εξυπηρέτησης πελατών*.

α. Η πρώτη φάση είναι αποτέλεσμα της διόγκωσης του τομέα των υπηρεσιών μεταπολεμικά και της ανάγκης για μαζική επεξεργασία και αποθήκευση τεράστιου όγκου πληροφοριών. Η συγκέντρωση των υπηρεσιών σε μεγάλες επιχειρήσεις και η παροχή πολλών από αυτές θα ήταν εντελώς ασύμφορες αν δεν συνδυάζονταν με την ανάπτυξη της ηλεκτρονικής τεχνολογίας. Έγινε έτσι δυνατός για πρώτη φορά ο εξορθολογισμός της εργασιακής διαδικασίας σύμφωνα με το τελεοκρατικό μοντέλο οργάνωσης. Η αρχή που χρησιμοποιήθηκε ήταν η αρχή της «αλυσιδίας παραγωγής»: Αναλύθηκε με μεγάλη λεπτομέρεια η διαδικασία της εργασίας σε διακριτά τμήματα. Όσα τμήματα μπορούσαν να τυποποιηθούν (π.χ. συγκέντρωση και κατάταξη των στοιχείων, εκτέλεση αριθμητικών πράξεων, έλεγχος των πράξεων, ομαδοποίηση αποτελεσμάτων κλπ.) ανατέθηκαν στον Η.Υ. που προγραμματίστηκε ανάλογα. Μεταφέρθηκαν έτσι σε έναν ενιαίο χώρο, το Κέντρο Μηχανογράφησης (Κ.Μ.), πολλές από τις εργασίες που γίνονται πριν στις περιφερειακές μονάδες της επιχείρησης. Η συγκέντρωση μεγάλου όγκου στοιχείων και η μαζική τους επεξεργασία έδωσε στα Κ.Μ. το χαρακτήρα εργοστασίου.¹⁶ Τα «μηχανήματα παραγωγής», οι Η.Υ., για να δουλέψουν έπρεπε να τροφοδοτηθούν με στοιχεία. Την εισαγωγή στοιχείων ανέλαβαν οι νέες «εργάτριες».

Στόχος της εργασίας στις θέσεις *εισαγωγής στοιχείων* είναι η μετατροπή των πληροφοριών σε μορφή αναγνώσιμη από τον Η.Υ. Ανάλογα με την τεχνολογική εξέλιξη, η πληροφορία αποτυπώνεται με διάφορες μορφές που ποικίλλουν από τη διάτρητη καρτέλα μέχρι τη μαγνητική ταινία. Όμως σε όλες τις περιπτώσεις μέχρι σήμερα, η μετατροπή αυτή γίνεται με πληκτρολόγηση. Οι θέσεις εισαγωγής στοιχείων αποτελούν το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα υποβάθμισης της ανθρώπινης εργασίας με τη νέα τεχνολογία.¹⁷ Οι εργαζόμενες δεν χρειάζονται καμιά εξειδικευμένη τεχνική γνώση αλλά ούτε και γνώση της σημασίας των πληροφοριών που εισάγουν. Δεν χρειάζεται να γνωρίζουν τι προηγείται και τι έπεται του τμήματος της εργασίας που έχουν αναλάβει. Η μόνη υποχρέωσή τους είναι να συντονίζουν τα μάτια με τα χέρια με τέτοιο τρόπο ώστε η τροφοδότηση να γίνεται στο μικρότερο δυνατό χρόνο. Τις περισσότερες φορές, οι αποδοχές καθορίζονται από την ποσότητα των στοιχείων που έχουν πληκτρολογηθεί, ενώ ο έλεγχος και η καταμέτρηση του όγκου της εργα-

γεγονός αυτό επηρέασε δραστικά την οργάνωση και το περιεχόμενο εργασίας σε πολλούς κλάδους των υπηρεσιών που λειτουργούσαν με περιφερειακές μονάδες (υποκαταστήματα, ανταποκριτές, αντιπροσώπους κ.ά.) όπως οι τράπεζες και οι ασφάλειες. Ο διαχωρισμός του χώρου ερ-

σίας γίνεται αυτόματα από τον Η.Υ. Πρόκειται δηλαδή για μια εντελώς μηχανική και μονότονη εργασία που πρέπει να γίνεται με εντατικούς ρυθμούς. Ο ρυθμός της εργασίας μαζί με την ακτινοβολία της φωτεινής οθόνης του τερματικού προκαλούν πολλές σωματικές και ψυχικές επιβαρύνσεις, από τις οποίες οι πιο συνηθισμένες είναι οι πόνοι στα μάτια και στους μύς, οι πονοκέφαλοι και οι δερματικοί ερεθισμοί.¹⁸

Είναι παραπάνω από γνωστό ότι αυτές οι θέσεις εργασίας καταλαμβάνονται από γυναίκες. Στην Ελλάδα, το 99,55% των καταχωρητών στοιχείων στο δημόσιο τομέα ήταν γυναίκες, το 1987,¹⁹ ενώ μέχρι σήμερα ανάμεσα σε όλες τις ελληνικές τράπεζες μόνο μία, η Εθνική, απασχολεί και άνδρες στην εισαγωγή στοιχείων. Η εξαίρεση αυτή οφείλεται στον τρόπο πρόσληψης. Ενώ σε όλες τις άλλες τράπεζες «η χειρίστρια εισαγωγής στοιχείων» είναι ειδικότητα πρόσληψης, στην Εθνική Τράπεζα η ισχυρή εσωτερική αγορά εργασίας συντέλεσε ώστε να τοποθετούνται στις θέσεις αυτές επιλαχόντες γενικών διαγωνισμών ή ήδη υπάλληλοι της τράπεζας.²⁰

β. Κατά τη δεύτερη φάση της εφαρμογής των ηλεκτρονικών πληροφορικών συστημάτων, η ανάπτυξη της τηλεματικής (συνδυασμός πληροφορικής και τηλεπικοινωνιακής τεχνολογίας) επέτρεψε την αυτόματη μετάδοση πληροφοριών από ένα γεωγραφικό σημείο σε ένα άλλο. Το

γιασίας από τον χώρο επεξεργασίας και αποθήκευσης των πληροφοριών έδωσε τη δυνατότητα να ολοκληρώνεται η παροχή μιας υπηρεσίας στην ίδια θέση εργασίας. Συγκεντρώθηκαν έτσι στις θέσεις εξυπηρέτησης της πελατείας μια σειρά καθήκοντα που προηγουμένως εκτελούνταν από διαφορετικούς εργαζόμενους και απαιτούσαν μετακινήσεις ανθρώπων και εγγράφων είτε μέσα στην περιφερειακή μονάδα (π.χ. από γκισέ σε γκισέ) είτε στον γεωγραφικό χώρο (π.χ. από τα υποκαταστήματα στο κεντρικό). Απαραίτητη προϋπόθεση αυτής της εξέλιξης είναι η σύνδεση της θέσης εργασίας με το κεντρικό πληροφορικό σύστημα της επιχείρησης μέσω ενός τερματικού. Έτσι, το στοιχείο εισάγεται στον Η.Υ., σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Ο εργαζόμενος αναλαμβάνει το ρόλο της μεσολάβησης ανάμεσα στον πελάτη/χρήστη της πληροφορίας και στον κεντρικό Η.Υ. της επιχείρησης.

Για παράδειγμα, στις τράπεζες για μια συναλλαγή απασχολούνταν, πριν την εφαρμογή των συστημάτων on line ένας υπάλληλος «γκισέ», ο ταμίας και ο προϊστάμενος που έδινε την έγκριση. Η νέα θέση εργασίας, ο τέλλερ, επικοινωνεί για λογαριασμό του πελάτη με το κεντρικό αρχείο λογαριασμών, το οποίο «εγκρίνει» ή «απορρίπτει» την συναλλαγή. Παρ' όλο που από τη θέση του τέλλερ μπορούν να διεκπεραιωθούν πολλές τραπεζικές εργασίες, δεν φαίνεται να εμπλουτίζεται το περιεχόμενο εργασίας. Ο έλεγχος της εργα-

σίας αντικειμενικοποιείται και γίνεται από τον Η.Υ. Η απαίτηση για γνώση της λειτουργίας της επιχείρησης και της σημασίας κάθε συναλλαγής μειώνεται, ενώ μόνο πρακτικές γνώσεις χειρισμού του τερματικού και στοιχειώδεις γνώσεις του κύκλου εργασιών της επιχείρησης είναι

αναγκαίες. Τέλος, δεν χρειάζεται πλέον συνεργασία με άλλους υπαλλήλους, ενώ είναι εξαιρετικά περιορισμένη η δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών.

Στις ελληνικές τράπεζες, τις θέσεις αυτές δεν κατέλαβαν γυναίκες από το πρώτο κιάλας διάστημα όπως συνέβη στην περίπτωση της εισαγωγής στοιχείων. Οι πρώτοι τέλλερ ήταν αποκλειστικά άνδρες. Ο σχετικά πολύπλοκος χειρισμός του τερματικού, και η διαχείριση των χρημάτων (παραδοσιακά «ανδρική» δουλειά) χαρακτήρισαν τις θέσεις «ανδρικές». Σιγά-σιγά όμως, όσο ο χειρισμός γινόταν απλούστερος και η θέση εξελισσόταν σε «βιτρίνα» της τράπεζας, οι τοποθετήσεις γυναικών στις θέσεις αυτές αυξάνονταν. Η χρησιμότητα μιας ευχάριστης παρουσίας για την εξυπηρέτηση των πελατών, η διαπίστωση ότι οι γυναίκες κάνουν λιγότερα λάθη στη διαχείριση των χρημάτων και φυσικά η μεγάλη αύξηση του αριθμού των θέσεων, «άλλαξαν το φύλο» των εργαζομένων. Σήμερα στις τράπεζες μιλάνε για «αξιαγάπητες τελερρίνες», ενώ πολλά στελέχη αναγνωρίζουν ότι οι γυναίκες είναι καλύτερες και πιο αποδοτικές τέλλερ. Η τάση για τοποθέτηση γυναικών στις θέσεις αυτές είναι σαφής. Για παράδειγμα, το 1987 στην Εμπορική οι γυναίκες αποτελούσαν το 26% του προσωπικού και το 42% των τέλλερ, στην Εθνική το 40% του προσωπικού και το 44% των τέλλερ, ενώ η Αγροτική εκπαίδευσε στα συστήματα on line κατά 68% γυναίκες παρόλο που αυτές αποτελούν το

40% του προσωπικού της.²¹

ΠΑΡΑ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ανάμεσα στην εισαγωγή στοιχείων και στην εξυπηρέτηση πελατείας, οι εργασίες αυτές έχουν μερικά (και καθοριστικά για το «φύλο» τους) κοινά χαρακτηριστικά: Γίνονται ατομικά και μεμονωμένα από κάθε εργαζόμενη μέσω ενός τερματικού με πληκτρολόγιο και φωτεινή οθόνη. Δεν απαιτούν καμία άλλη τεχνική ή επιστημονική γνώση πέρα από έναν τυποποιημένο και επαναλαμβανόμενο χειρισμό του τερματικού. Έχουν περιορισμένες δυνατότητες ανάληψης πρωτοβουλιών και υπευθυνότητας, γιατί τα περιθώρια ευελιξίας είναι σαφώς προκαθορισμένα και ενσωματωμένα στον Η.Υ. Προσφέρουν ελάχιστες προοπτικές εξέλιξης, γιατί με την πληροφορική καταργήθηκαν πολλές από τις ενδιαμέσες θέσεις εργασίας στην επαγγελματική ιεραρχία. Μπορούν να γίνουν σε χρόνο ανεξάρτητο από το ωράριο λειτουργίας της επιχείρησης όπως και σε διαφορετικό από αυτόν της επιχείρησης χώρο. Είναι εργασίες που έχουν τεράστια περιθώρια εντατικοποίησης, γιατί ο Η.Υ. εργάζεται σε πολύ εντατικότερο ρυθμό από τον άνθρωπο. Τα οικονομικά και άλλα τυχόν κίνητρα αλλά και τα όρια που βάζουν οι σωματικές και ψυχικές επιβαρύνσεις καθορίζουν τελικά το ρυθμό εργασίας.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, αυτές οι θέσεις εργασίας «ταιριάζουν» στις γυναίκες. Γιατί οι γυναίκες προτιμούν, συχνά, ατομικές και απομονωμένες δουλειές με εντελώς συγκεκριμένο αντικείμε-

νο. Έτσι, απαλλάσσονται από το πλέγμα των προσωπικών (και πατριαρχικών) σχέσεων που επικρατεί στους εργασιακούς χώρους και ελέγχει την εργασία των εργαζομένων.²² Γιατί οι γυναίκες είναι διατεθειμένες να εργαστούν σε ανεξάρτητες από τις ώρες λειτουργίας της επιχείρησης, με τη μορφή της μερικής απασχόλησης, του ελαστικού ωραρίου, της εργασίας σε βάρδιες κ.λπ. Έτσι μπορούν να συνδυάζουν καλύτερα και τις άλλες (και αξιολογημένες κοινωνικά ως σημαντικότερες) υποχρεώσεις τους, απέναντι στην οικογένεια και στα παιδιά. Γιατί οι γυναίκες είναι διατεθειμένες να εργαστούν με αμοιβή στο σπίτι, όταν χρειαστεί η επιχείρηση να μειώσει τα έξοδά της, όπως το κόστος των εγκαταστάσεων, τις ασφαλιστικές εισφορές κ.λπ.²³ Η πρακτική της «κατ' οίκον» εισαγωγής στοιχείων (ηλεκτρονικό φασόν) ή παροχής υπηρεσιών από το σπίτι είναι διαδεδομένη σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες.²⁴ Γιατί οι γυναίκες αντέχουν περισσότερο στις σωματικές και ψυχικές επιβαρύνσεις μιας εξαιρετικά εντατικοποιημένης δουλειάς. Τα «ευέλικτα δάκτυλα» και η καρτερική υπομονή έχουν καταταχθεί από την ιδεολογία του φύλου στα γυναικεία «προτερήματα».

Αντί για συμπέρασμα

Η εφαρμογή της πληροφορικής τεχνολογίας εξυπηρέτησε σίγουρα τις ανάγκες συγκεκριμένων επιχειρήσεων για μείωση του κόστους λειτουργίας με την υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας και την επίτευξη ευελιξίας στις απαιτήσεις της αγοράς. Εξυπηρέτησε όμως ταυτόχρονα και τις ανάγκες μιας κοινωνικής ομάδας, των ανδρών, για ενίσχυση της υπεροχής τους απέναντι σε μια άλλη, τις γυναίκες. Με την ανάπτυξη της πληροφορικής πολλές γυναίκες μπορούν να επιστρέψουν στο σπίτι τους και να εργαστούν με αμοιβή εκεί. Άλλες μπορούν να «διαλέξουν» βολικά και μειωμένα ωράρια εργασίας, για να ανταποκριθούν καλύτερα στις δουλειές του σπιτιού και στη φροντίδα των παιδιών και των συζύγων. Όμως, τέτοιες «διευκολύνσεις» σημαίνουν αποδοχή ενός υποβαθμισμένου περιεχομένου εργασίας και έλλειψη κάθε προοπτικής εξέλιξης, τη στιγμή που, αντίθετα, οι άνδρες καταλαμβάνουν τις θέσεις με το αναβαθμισμένο περιεχόμενο εργασίας που δημιουργήσε η πληροφορική.

Η τεχνολογία δεν φαίνεται, λοιπόν, να είναι ουδέτερη απέναντι στα φύλα. Η πληροφορική τεχνολογία, όπως και κάθε άλλη τεχνολογία, είναι ένα κοινωνικό προϊόν, αποτέλεσμα αλλά και διαδικασία ενίσχυσης των κοινωνικών συστημάτων εξουσίας. Και, όπως φάνηκε από τα πα-

ραπάνω, τουλάχιστον ως προς το σύστημα εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, δεν φαίνεται να απέτυχε...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κλασικές μελέτες στον τομέα αυτό θεωρούνται οι εργασίες: J.R. Bright (1958).

Automation and Management, Harvard University Press. R. Blauner (1964), *Alienation and Freedom*, University of Chicago Press. J. Woodward (1958), *Management and Technology*, HMSO. G. Friedman (1950), *Où va le travail humain?* (ελλ. μετ. Μ. Λιώμη, Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία, Κάλβος 1984). R. Richta (1967), *a kolektivní civilizace Na Rozcestí*, Praha (ελλ. μετ. Ν. Καράς, *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι. Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και οι συνέπειές της για το μέλλον του ανθρώπου*, Ράππας 1978).

2. Στις σύγχρονες μελέτες που μελετούν την εργασιακή διαδικασία σε σχέση με την κοινωνική διάσταση της τεχνολογίας περιλαμβάνονται τα έργα των: H. Braverman (1974), *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press. A. Zimbalist (1979), *Case studies on the Labor Process*, Monthly Review Press. S. Wood (1982), (ed.), *The Degradation of Work?* Hutchinson. G. Friedrichs & A. Schaff (1982), (eds.), *Microelectronics and Society*, Pergamon Press. M. Burawoy (1987), *The politics of Production*, Verso.
3. Φεμινιστικές θεωρήσεις της τεχνολογίας βρίσκονται στη συλλογή άρθρων J. Rothschild (1983), (ed.), *Machina Ex Dea: Feminist Perspectives on Technology*, N.Y.: Pergamon Press, και στο αφιέρωμα «Femmes et techniques» του περιοδικού *Pénélope*, Παρίσι, φθινόπωρο 1983.
4. Η συζήτηση για την υποβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας ως αποτέλεσμα της τεχνολογίας άρχισε από τον Μαρόξ [Κ. Μαρόξ (1978), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος 1, Κεφ. 12 και 13, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή] και αναβίωσε τη δεκαετία του '70 από τον Braverman, ό.π., σημ. 2, με αφορμή τις

τεράστιες επιπτώσεις της πληροφορικής τεχνολογίας.

5. Σημαντική ό' αυτό τον τομέα είναι η δουλειά της C. Cockburn, που βασίζεται σε εμπειρικές έρευνες στους εργασιακούς χώρους. Βλέπε ιδιαίτερα τις εργασίες: (1983), *Brothers: Male dominance and technological change*, London: Pluto Press, και (1985), *Machinery of Dominance: Women, men, and technical know-how*, London: Pluto Press.
6. Για το θέμα αυτό, βλέπε ανάμεσα σε άλλα Σ. Ρόουμποθαμ (1980), *Στο περιθώριο της ιστορίας. 300 χρόνια καταπίεσης και αγώνων* (μετ. Ε. Βαρίκα), Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, και R. Milkman (1985), *Women, Work and Protest. A century of U.S. Women's Labor History*, Boston: Routledge & Kegan Paul.
7. Στοιχεία γύρω από τον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας, έτσι όπως εξελίχτηκε ιστορικά, βρίσκονται σε εργασίες όπως: H. Hartmann (1979), «Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex» in Z. Eisenstein (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, N.Y.: Monthly Review Press. M. Davies (1982), *Woman's Place is at the Typewriter: Office Work and Office Workers 1870-1930*, Philadelphia: Temple University Press. A. Clark (1982), *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London: Routledge & Kegan Paul.
8. Για την ιδεολογία του φύλου, βλέπε ανάμεσα σε άλλα D. Dinnerstein (1976), *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise*, N.Y.: Harper Colophon Books. S. Griffin (1978), *Woman and Nature: The roaring inside her*, N.Y.: Harper Colophon Books.

9. Για τις επιπτώσεις των επεξεργαστών κειμένων στην οργάνωση εργασίας των γραφείων, βλέπε J. Barker & H. Downing (1980), «Word Processing and the Transformation of the Patriarchal Relations of control in the office», *Capital & Class*, No. 10, pp. 64-99.
10. Για τη γεωγραφική διάσταση της τεχνολογίας, βλέπε Κ. Χατζημιχάλης (1987), «Η νέα γεωγραφία της παραγωγής», *Πολίτης*, Αφιέρωμα για τις νέες τεχνολογίες, τεύχος 81-82, σελ. 71-74, και (1988), «Το διεθνές και το τοπικό: Τα νέα όρια της άνοσης ανάπτυξης στη δεκαετία του 1990», *Πρακτικά του συνεδρίου Η διεπιστημονικότητα στην ανάπτυξη*, ΕΜΠ (υπό έκδοση).
11. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση της χρήσης της πληροφορικής στην παραγωγή και ειδικότερα στη μεταλλοβιομηχανία και τις τράπεζες, βλέπε την εργασία των Brandt, Künding, Paradimitriou, Thomaе (1978), *Computer und Arbeitsprozess*, Campus Verlag (ιταλική μετάφραση: *Il calcolatore nell'organizzazione del lavoro*, CLUP, CLUED).
12. Τα στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω συγκεντρώθηκαν στα πλαίσια της έρευνας *Οι νέες τεχνολογίες και οι επιπτώσεις τους στην οργάνωση και τις συνθήκες εργασίας, ειδικότερα της εργασίας των γυναικών (Η περίπτωση του τραπεζικού κλάδου)*, που χρηματοδότησε η Γενική Γραμματεία Έρευνας & Τεχνολογίας. Την ερευνητική ομάδα αποτελούν οι Κ. Αρβανιτάκη, Χ. Γολέμης, Α. Δήμου, Γ. Κοσμογράφος, Γ. Κραβαρίτου, Σ. Πανταζίδης, Ξ. Πετρινώτη, Μ. Στρατηγάκη. Βλέπε ακόμα Κ. Αρβανιτάκη (1988), «Γυναίκες, εκσυγχρονισμός και τράπεζες», *Η άλλη άποψη στις τράπεζες*, συνδικαλιστικό περιοδικό, Μάιος.
13. Για τη σχέση εξειδίκευσης και διαπραγματευτικής δύναμης, βλέπε Ζ. Paradimitriou (1986), «Changing Skill Requirements and Trade Union Bargaining», in O. Jacobi, H. Kastendiek, B. Jessop, (eds.), *Technological Change, Rationalisation and Industrial Relations*, Croom Helm, pp. 35-49.
14. Π. Στεφάνογλου-Λαμπροπούλου (1987), «Πληροφορική και γυναικεία απασχόληση στον ελληνικό δημόσιο τομέα», *Δημόσιος Τομέας*, τεύχος 20.
15. Παρά το γεγονός της υποβάθμισης των θέσεων αυτών, τα στελέχη της τράπεζας παρουσιάζουν την τοποθέτηση γυναικών στον προγραμματισμό ως μεγάλη κατάκτηση στην κατεύθυνση της ισοτιμίας!
16. Μία ζωντανή μαρτυρία των συνθηκών εργασίας σε ένα εκσυγχρονισμένο Κ.Μ. αποτελεί το άρθρο της Σ. Σαλάτα (1987) «Κ.Μ.: Το εργοστάσιο μιας τράπεζας», *Κάπα*, τεύχος 13.
17. Λεπτομερή περιγραφή της εργασίας εισαγωγής στοιχείων κάνει ο Η. Braverman (1974), ό.π., σμ. 2, σελ. 326-348.
18. Βλέπε U. Huws (1987), *V.D.U. Hazards Handbook*, London Hazards Centre (ελλ. μετ. των Κ. Αρβανιτάκη, Μ. Φερδινάλη, υπό έκδοση). Για την Ελλάδα, βλέπε τα Πρακτικά του Σεμιναρίου της Ελληνικής Εταιρείας Ιατρικής της Εργασίας (11-12.11.89).
19. Π. Στεφάνογλου-Λαμπροπούλου, ό.π., σμ. 14.
20. Με τις εσωτερικές αγορές εργασίας στον τραπεζικό κλάδο έχει ασχοληθεί ο Γ. Σακέλλης (1984), *Εσωτερικές αγορές εργασίας, η περίπτωση του τραπεζικού τομέα στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή ΠΑ-ΣΠΕ, και (1985) «Εσωτερικές αγορές εργασίας, έλεγχος της διαδικασίας της παραγωγής και εργατικά συνδικάτα», *Πολίτης*, τεύχος 69-70.
21. Τα ποσοστά αυτά θα ήταν πολύ μεγαλύτερα αν πολλές γυναίκες δεν εργάζονταν με μειωμένο ωράριο, γεγονός που δημιουργεί πρόβλημα στο κλείσιμο του ταμείου το μεσημέρι.
22. Το άρθρο των J. Barker & H. Downing, ό.π., σμ. 9, αναφέρεται ακριβώς στον έλεγχο της εργασίας μέσα από πατριαρχικές σχέσεις.
23. Η σημαντική για τις γυναίκες σχέση του τόπου αμειβόμενης εργασίας και του σπιτιού, εξετάζεται στο άρθρο της Ντ. Βαίου στο αφιέρωμα αυτό.
24. Βλέπε ανάμεσα σ' άλλα, τα άρθρα της Β. Baran (1985), «Office automation and Women's Work: The technological transformation of the Insurance Industry», *Urban Affairs Annual Reviews*, vol. 28, και των R. Moran και J. Tansey (1989), «Τηλεργασία - δουλειά "εξ αποστάσεως", γυναίκες, σπίτι και περιβάλλον», στο: Μ. Μαρματάκη & Ξ. Πετρινώτη (επιμ.), *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*, Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Για την αποδοχή της μερικής απασχόλησης από τις γυναίκες, βλέπε M. G. David, S. Dex, C. Starzec, P. Walters (1988), «Le travail à temps partiel des mères de famille en France et en Grande-Bretagne», *Journées d' Economie et de Sociologie du travail*. και M. Sundstroem, (1989), «Part-time work: Trends and Equality Effects in Sweden and EEC», *9th World Congress of the International Economic Association*, Αθήνα 28.8-1.9.